

A magyar út

Részletek a szerző « Antipolitika » című — még kiadatlan — művéből.

A magyar nép alapjában konzervatív nép, a magyar kultúra alapjában konzervatív kultúra. Messziről jöttünk a legelő után, s ide jutottunk erre a szép, de forgalmas tájra. Nehéz volt a nomádokat letelepíteni, nehéz volt városokat építeni, nehéz volt kereszténnyé lenni, sok tekintetben ma is pogányok maradtunk.

Síkvidéki nép, alföldi nép, amely messzire ellát, és gyanakvóan kémleli a látóhatáron feltűnőket, alighanem inkább vinni akarnak, mint hozni. Nem vagyunk tengeri nép, amelyet a hajózás hozzászoktat a kereskedéshez, mi csak elhajtottuk a hízott marháinkat nyugatra, mint a cowboyok, s mindent, ami bonyolultabb, kifinomultabb és pallérozottabb, onnan hoztunk.

Józan nép vagyunk, messzire lát a szem, minden kútágas, minden gölya tisztán látszik a távolban. Nincsenek erdei manóink, csak nyargaló táltosaink. Mitológiánkban több a fatalizmus, mint a rémüldöző sejtelen.

Gyermekkoromban a paraszti kultúra még sértetlen volt, s körülötte az állatokhoz kötődő mágikus babonák. Tájékozatlan, félszeg parasztok keveredtek bele a két világháborúba, amelyhez nem volt sok közünk. Kevesen olvastak újságot, a magas kultúra, az országos kultúra, az államkultúra kisebb arányú volt, mint a helyi-népi kultúra a falvak túlnyomó világában. A falu tömegesebb

volt, mint a város. A fent inkább nemesi-katonai volt, mint polgári, a polgári inkább zsidó és német volt, mint magyar.

Itt a polgárosodás a kommunizmus alatt, a kommunisták vezetésével vette legnagyobb lendületét. Olyasmi ez, amit sem a kommunisták, sem a kommunisták ellenfelei nem vártak. A történelem alapvető, hosszú trendjei megint egyszer becsapták a kurta-életű, szavaikba gabalyodott, ágaskodó szereplőket. Köztudott volt, hogy a kommunisták polgárellenesek, így is kezdték, s hogy aztán mégis ők a polgárosulás előre vivői!? A jelenség valóban megérdemli a történész mosolyát.

*

Egy nyakas nép vissza akarja szerezni az öntudatát. Egy sámánvallású pásztornép, ezer éve, hogy királya legyen, akinek a pápa küld koronát, hogy ne úgy nézzenek rá, mint a martalócokra, kínoK árán elfogadta a kereszténységet.

Aki Európa hegy- és vízrajzi térképére ránéz, szemébe ötlík a Kárpát-medence térbeli logikája, esztétikai vonzóereje és természetes egysége. A magyarok, akik idevetődtek, beolvasztották az ittalált népeket és a jövevényeket: szlávokat, kunokat, besenyőket, tatárokat, törököket, németeket, románokat, szerbeket, örményeket, szlávokat, zsidókat. Nem mindet és nem is könnyedén, hiszen néha aggasztóan, a megsemmisülés határáig megcsappant a beolvasztó magyar elem.

De végülis, ha nem is maradéktalan önállósággal, ha nagyobb birodalmak alá rendelten és azokba beépítve is, ha azoknak csatlósként alávetve is, de mindvégig megmaradt. Ezer éven át visznylagos önállósággal működni tudott a magyar állam, amely népességének egyszerre volt és maradt védelmezője és elnyomója. Úgy látszik, hogy a magyarok aránylag nagyobb eredményességet mutatnak az államalkotás eredményességében, mint más kelet-európai népek.

A három középkori közép-európai királyság — a lengyel, a cseh és a magyar — úgy lászik olyan népek műve volt, amelyek nagy szívósságot tudtak fölmutatni a megmaradásban. Sokat költöttek más-más úton önállóságukra. Ha az önállóság sok-évszázados kísérlete még ma sem sikerült, ez a mind a mai napig tartó makacsság a bizonyíték arra, hogy az önrendelkezésért való küzdelem addig fog tartani, amíg az önrendelkezés meg nem lesz.

Történelmietlen szamárság volna azt képzelni, hogy például a magyar nép, miután annyi más hatalom fölségét lerázta magáról, most végképp a megadás álmába merült, s jelenlegi és azutáni megszállói ellen mit sem fog tenni. A magyar nép, más népekhez hasonlóan, addig nem fog nyughatni, amíg ki nem vívja önrendelkezését a Kárpát-medencében. Barátságos erővel akar nézni minden szomszédjára, egyiknek sem vetve alá magát, egyiket sem maga alá vetve, de mindegyikkel természetes cserében és együttműködésben.

Meg kell jegyezni, hogy az az igen egyszerű fogalomrendszer, ami ahhoz kel, hogy egészséges nemzeti stratégiánk legyen, ebben a században mindenféle zavaros és tekervényes okoskodással lett sokszorosan elhomályosítva. A magas kultúra ennek a józan népnek legalább annyira ködösítette, mint tisztította az agyát.

Az egész magyar történelemnek az volt a fő törekvése, hogy legyen magyar állam. Ha nem királyság, akkor fejedelemség. Ha nem az egész országban, de legalább Erdélyben. Ha nem az egész Kárpát-medencében, de legalább a közepén. Ha nem csorbítatlan függetlenséggel, akkor csonka függetlenséggel. Törökkel paktálva, némettel paktálva, oroszral paktálva, igazán nemcsak szív szerint, de sohasem *csak* kényszerben és gyűlölködve. Ha felemás önállósággal is, de legyen magyar állam. Ott, ahol a magyarok laknak, ott lehessen magyarul beszélni, magyarok intézhessék a hatóság ügyeit fölöttük. Ha nem is ideális bölcsességgel és alkalmassággal, de legalább némi hozzáértéssel és jóakarattal. Haragudhatunk államunkra és tarthatjuk igazságtalannak, de *legyen*.

És ne rogyjon össze a porba úgy, mint 1944-45-ben. Az az év kétségtelenül a fölszabadulás éve is volt, de a

történelmi magyar állam összeomlásának éve is. Ez legalább annyi keserűségnek, mint amennyi öröme lett az oka. Az lett volna jó, ha a történelmi magyar állam elég okosnak, bátornak és ügyesnek bizonyul ahhoz, hogy ne kelljen összeomolnia.

A történelmi alakulás igazán nemcsak sors, hanem felelősség is. Leginkább a nemzeti elit felelőssége. Ezen belül a nemzet gondolkodó, legokosabbnak tartott, leginkább meghallgatott embereinek felelőssége. Ahol valami nagy nemzeti vereség mutatkozik, ott bizonyosan kimondhatjuk, hogy azok, akiknek helyt kellett volna állniuk, nem voltak elég okosak, ügyesek és bátrak. A történelem a nemzeti elit folyamatos alkalmassági vizsgálója.

A magyarság nehezen fogadta el a keresztény állam fölségét, és későközépkorában nem hozta meg a szükséges áldozatokat a nemzeti királyság fönmaradásáért. A viszatérő baj mindig az volt, hogy a magyar uralkodó elit a maga szűkebb rétegérdekeit ismételten elébe tette a magyar állami lét, a magyar nemzeti lét stratégiai érdekeinek.

1944-45 bukás is volt, mert a háború előtti magyar elit nem tudta elég szókimondóan tisztázni sem a maga, még kevésbé az ország érdekeit. Ezért a háború előtti mérvadó gondolkodók is felelősek. Ez a felelősség ma is fennáll.

*

Úgy látom, hogy a mai magyar elit realistább, mint a háború előtti volt. Nem lehet róla elmondani, hogy egyáltalán nem okos, ügyes és bátor. Nemzeti kérdés nélkül állíthatom, hogy a szovjet tömb országain belül a magyar elit munkássága bizonyult a legsikeresebbnek, tehát a legintelligensebbnek is.

Alaposabb vizsgálódás után nem jutnánk arra a következtetésre, hogy a mai magyar elit — a politikai, gazdasági és kulturális elit — rendelkeznék olyan nyomatékos, körülírható különérdekkel, amely tartós ellentmondásban állna a magyar állami fönmaradás stratégiai ér-

dekeivel. Annál is inkább, minthogy saját érdekei még nem jegescesedtek ki, félhomályos alakulásban, belső vitákban érlelődnek. S igazában most kerülnek a megfogalmazhatóság állapotába.

A mai magyar elit mintha földközeli intuícióival érzelné állam és nép exigenciáit. Lentről jött népi középsztyály van felül, amely nem akar lehetetlent, de sok mindent akar.

Ma azok káderek, akik tegnap nagygazdák, iparosok, kereskedők lettek volna. Az aktivisták, a kisvállalkozók, akik mindenféle rendszerben felülre küzdenék magukat. A felfelé törekvő munkások és parasztok közül az éllelme-sebbek, a ravaszabbak, a kitartóbbak, a mobilitás különböző csatornái között válogatva, ezeket váltogatva, hol mint politikai, hol mint szakkáderek, hol pedig mint vállalkozók (többnyire állami szervezetbe szövődve) emelkedtek föl az állami középsztyályba.

Egy agráripari társadalom szötte be önmagával, familiáris kedélyével és hajlékonyságával a modernizáció katonásabb szovjet mintáját. A mai magyar vezetőréteg tagjai nem elszánt ideológusok, nem marxista-leninista világorradalmárok, hanem a magyar polgárosodás örökösei. A tegnapi szegényemberek megtestesedtek, gyarapodás az erkölcsük, módosítva is hasonló utat jártak végig, mint a polgárság.

A közép-európai vezetőréteg jellegét az első generációs népi értelmiség szabja meg. Tagjai félszegek ahhoz, hogy tarkán pompázzanak, kisember idegenkedéssel nézik mindazt, ami különös. Viselkedésüket inkább jellemzi a paraszti ravaszság, mint az úri büszkeség. Az állam biztonságánál a verseny bizonytalanságát ez a réteg nem tartja őszintén jobbnak. Neveltetéséhez nem tartozik a kalandos merészség. Ha a följobb jutásért inkább alkalmazkodni kell mint különbözni, akkor szegyen nélkül, jóra valóan tud alkalmazkodni is. Az utcák tele vannak városi ruhába öltözött parasztokkal. Még rajtuk az eredet sutasága és melege. Falusias városok, családias államfalu. Mindenki ismer mindenkit. Inkább közösség, mint társadalom. Bensőség, védettség, lakodalmi humor, ravaszdiság. Az okosok egy kissé butábbnak tettetik magukat,

hogy kifészkelhesség a helyüket benne. Ez a népi értelmiség akár költő, akár politikus, eredete által hasonlít. Ezert szót is tudnak érteni egymással, s nem muszáj mindent kimondaniuk. Ez a vezetőréteg nem önzőbb és nem is butább, mint a háború előtti volt. Kevésbé gögös, bárátságosabb, gátlásosabb és szemérmesebb. Nem esik különösebben neheze a beilleszkedés az államszocializmusba. Általa emelkedett az értelmiségi középosztályba. Ma már, hogy kényelmesen elhelyezkedett felül, ez a réteg fokozatosan több pluralizmust igényel, de nem oly hirtelen, hogy biztonságát kelljen féltene. Közülük a szertelebb tehetségeknek nehéz az útjuk, de a közepesebbek nem nagyon kerülnek ellentétbe a cenzúrával. Annyi elhajlást, amennyire egy közepes elme képes, a rendszer nagyjából engedélyez is. Az első generációs népi középosztály közgondolkodása nem egészen felnőtt, elég tekintélytisztelő és elfogult. Kritikája inkább erkölcsi, mint intellektuális. Magatartása inkább parancsoló és engedelmeskedő, mint tárgyaló-egyezkedő. Közlésmódja inkább ítélkező, mint relativisztikus. Esztétikája inkább konzervatív mint radikális. Tétova fiúk, félszeg atyák, a ravasz királyapa is bizonytalan, vidéki iparos. A köntörfalazás tisztesség, a szókimondás elzüllés.

*

A második világháborúban a németbarátok ideológiusan voltak azok, ma az oroszbarátok óvatos valóságismertébből azok. Ez ma nem a rajongás szövetsége, ez ma olyan szövetség, mint a régi, a fondorlatos, amikor a törökkel paktáltunk. Ha csak a vonzalmunk hajt, akkor nem a Kelet, hanem a Nyugat felé fordulunk. De akkor itt volt százötven éven át a török sereg, ma itt van az orosz sereg. Nemcsak negyvenötben jött ide, hanem ötvenhatban is, amikor már éppen úgy látszott, mintha elmenne, s Andropov úr, a nagykövet már éppen azt ígérte, hogy a csapatok kivonulnak. Andropov úr, akinek egyidejűen bizonyára több gondolata van ugyanarról a tárgyról, bizonyára tudta, hogy nem akarnak menni. Így nem,

egy vereséggel a hátukban nem. Egy nagyhatalom állami érdekeinek következetes képviselője volt, amikor még Nagy Imre kormányával tárgyalt arról, hogy milyen ünnepléses formák között vonulnak ki a szovjet csapatok. S az volt akkor is, amikor a november 4-i invázió után, Tito és Hruscsov jelöltjét, Kádár Jánost, a kezdő pártfőtitkárt és miniszterelnököt látta el tanácsaival.

Alighanem megértették egymást abban is, hogy az ember több mindent gondolhat ugyanarról a dologról. Kádár ötvenhat decemberében állítólag azt mondta a munkástanácsok vezetőinek, akik azt mondták, hogy a nép mögöttük van, hogy a szovjet tankok viszont ömögötte vannak. Még jóideig nem fogjuk megtudni a pontos részleteit annak, hogyan került ő maga eléjük, s mennyire volt szíve vágya ez az állapot. Vannak olyan mendemondák, hogy választhatott: megint bíróság elé, esetleg akasztófa alá kerül, vagy elvállalja a miniszterelnökséget. De ha nem volt is fenyegetés, közölték vele, hogy az oroszok jönnek. Így is, úgy is jönnek, s csak az a kérdés, kinek a fején lesz a korona. Lehet, hogy jószántából fogadta el, lehet, hogy muszályból fogadta el, de azt mindenestre tudhatta, hogy nem a magyar néptől kapja azt a koronát. Tudta, hogy most nem a nép csinál király, s neki az lesz a dolga, hogy betörje a nyakas magyar népet a jaltai megállapodások rendjébe. Ha majd rend lesz és szófogadás, akkor apránként megszerezheti honfitársainak bocsánatát, sőt, ha lehet bizalmát is.

Nem tudom, hogy Kádár János olvasta-e Macchiavellinek *A fejedelmét*, de nekem 1956 után ez a kis remekmű volt az álmoskönyvem. Abból olvastam ki mindig, hogy mi következik, abból értettem meg ezeket az új vezetőket, s azt az aránylag fiatal embert — negyvennégy éves volt akkor — aki kelet-európai kollégái közül aránylag legjobban tanulta meg a jó fejedelem szerepét. Megtanulta a leckét, hogy csak az a hatalom lehet jóindulatú, amelyik megvan, egyértelműen és vitathatatlanul megvan, hogy csak szilárd kormányzat lehet emberséges, de ha szilárd, akkor emberségesnek kell lennie. Kádár alighanem bízott abban, hogy jobban fogja csinálni a dolgát, mint Rákosi, s ez nem volt nehéz; sőt talán remélte, hogy

másoknál is jobban fogja csinálni. Lehetett volna ezt jobban csinálni? Az ő szempontjából talán nem. Kocsmában hallom: « Csak az isten tartsa meg Janit! ». « Addig jó nekünk, amíg ő a gazda ». Másrészt izgatási perek vizsziatérő vádja volt az ő szidalmazása, mint régen a fölség-sértés. A falusi kocsmában, ahol sokszor megfordulok, egy részeg odaáll a rendőr mellé, aki hetenként egyszer kimotorozik a faluba, s mert nincs mit tennie, megiszik egy korsó sört: « Tudod öcsi, hova menjen a te Kádár-rod? A jó édesanyádba, oda. » S a részeg várja a hatást. A rendőr: « Hagyjon engem békén a hülyeségeivel, még a sörét sem ihatja meg nyugodtan az ember? » A közel-állók nevetnek. A rendőr elmotorozik, a falu egy újabb hétre fegyveres hatalom nélkül marad, egész jól elvan így.

Még ma sem tudjuk, hogy Nagy Imrével, az ő egykori kollégájával együtt hány embert akasztottak fel az ő uralma idején. Az ötvenhatosok, akik ötvenhat után ültek, azt mondják: közel kétezret, félhivatalosan azt mondják: félezeret. Ilyen tényeket még ma is tilos a történészeknek kutatniuk. Még ma is titok, hol van Nagy Imrének és társainak a sírja.

Az 1956 november 1-én megalakult, négy párt koalícióját képviselő kormányban három kommunista volt: Nagy Imre miniszterelnök, Kádár János államminiszter és Losonczy Géza államminiszter. Az ellenük indított 1951-es perben, amikor a Moszkvából jött kommunisták leszámoltak a hazai kommunistákkal, Kádár volt az elsőrendű vádlott, s Losonczy a másodrendű, mindkettejüket megkínózták, össze voltak kötve a történelemben. Az orosz intervenció után Losonczynak is felajánlották, hogy vegyen részt a Kádár kormányban, elutasította. Vagy miniszter, vagy rab, az alternatíva világos volt. A vizsgálati fogságban meghalt: éhségstrájk, kényszertáplálás, a légszövésbe ment az étel, ez az egyik verzió. Ebben az országban a történelmi tényeknek rendszerint több verzió-juk van.

1959 őszén gyámügyi felügyelő voltam. Egy napos délután a Százház utcába vitt a dolgom, melyet azóta részben lebontottak. Ha van slum, akkor az az volt;

nemcsak az ócskaságával, szegénységével, zsúfoltságával, hanem a melegével és nyilvánosságával is. Mindenki ismert mindenkit, a lakók kint éltek az utcán. Ahogy befordulok: innen is, onnan is zokogás. Mi történt? Tizen-nyolc fiú és egy lány ruhájáért mehettek aznap a központi börtönbe a hozzátartozók. Fölakasztották őket. Felkelők voltak 1956-ban, javarészt kiskorúak, vagányok, akik fölrobbantottak néhány szovjet tankot. Ha mondjuk algériaiak lettek volna (épp akkor harcolt az FLN a franciák ellen), hősöknek is lehetne itt nevezni őket. Így ellenforradalmi banditák lettek. 1959 tavaszán a karhatalom körülvette az utcát, és házról-házra járva összeszedett hetven fiatalt, a hetvenből tizenkilencet halálra ítélték. A leszámolás nem volt lágykezű, színezi a dolgot, hogy megvárták, míg nagykorúak nem lesznek. Ki tudja hol és ki döntött róluk? Nem hinném, hogy Moszkva. Talán még Kádárig sem jutott el a kegyelmi kérvényük. Föltételezem, módjában állott volna értesülni róluk. Ez a kis epizód semmilyen dokumentum-gyűjteményben nem olvasható. Írásos történelmünket még mindig a szájhagyomány egészíti ki. Egyszóval az idill klasszikus megtorlással kezdődött, és nemcsak a fegyveresek ellen. Fiatal özvegyasszonynál volt dolgom, a gyerekei csavarogtak. « Miben halt meg a férje? » « Felakasztották ». Egy bánya munkástanácsának volt az elnöke, még pisztolya sem volt.

Ha valami furcsa hagyomány nálunk: a csúnya kezdet és a tetszetősebb folytatás. Horthy admirális 1919-ben önérzetesen ellenforradalomnak nevezte a maga hatalomra kerülését; néhány száz halott, börtönök. Igaz, a páncélvonatos, bőrkabátos Lenin-fiúknak, a vörös terrornak, amely nem röstellte még így nevezni magát, ugyancsak volt néhány száz statáriális áldozata.

Aztán Horthyval is kezdtek megbékülni a magyarok. Ugyanaz a kiengesztelődés, mint az ugyancsak ellenforradalommal kezdő Ferenc József alatt. A vaskéz után jött az oldódó marok. Jött a liberalizmus, jött a konszolidáció, s jött a kiegyezés előkészülete: a reformgondolat.

De jött a második világháború is az ismeretlen véggel. Horthy szerette volna kivezetni Magyarországot a háborúból, de elügyetlenkedte, későn fogott neki. A maga és

az adminisztrációja hatalmát akarta átmenteni a békébe, s ezt inkább akarta, mint a magyar állam átmentését.

A kormányok, az adminisztrációk itt összetévesztették magukat az állammal. Saját érdeküket az egész lakosság érdekeivel. Nem bírták elképzelni a hatalom törvényes fölcserélhetőségét. Bukásukkal — amely elégtelen tisztánlátásukból következett — együtt vitték bukásba az országot.

A második világháború megtizedelte a magyarságot, közel félmillió keresztény és félmillió zsidó magyar halálát okozva. Kimaradni persze, nem lehetett volna; ha a magyarok nem lépnek be a háborúba a németek oldalán, Hitler csapatai valószínűleg megszállják az országot. A zsidókat akkor talán még előbb deportálták volna. Akkor is lett volna egy kollaboráns kormány, amely katonákat küld a frontra. Akkor is lettek volna bombázások, akkor is átment volna rajtuk a front. Akkor is az oroszok lettek volna a felszabadítóink. Akkor is német érdekszférából orosz érdekszféra lettünk volna.

Okosság és tévedés margója nem túlságosan nagy. Így vagy amúgy talán csökkenteni lehetett volna az áldozatok számát. Térségünkön az okos politikát nem jutalmazhatja nemzeti és társadalmi szabadság. Okos politikával itt csak a véres és a vértelen áldozat mennyiségét lehet csökkenteni.

*

Az állam lehet a társadalom védelmezője, artikulálhatja érdekeit, ez a dolga. A hivatali rendnek ha vannak is buta képviselői, nem ez a statisztikai törvény. Nemcsak a puhány alkalmazkodók, de az erélyes hatéknyok közül is sokan belépnek a pártba, hogy tere legyen buzgóságuknak. Lehetett volna ezt jobban is csinálni? Bizonyára. A kádárista vezetőréteg maga is alaposabban megérthette volna, és már korábban, hogy mit csinál. Lehetett volna a társadalom peremén korábban is elkezdeni a nyílt gondolkodást. Lehetett volna az értelmiség derékhadában világosabban tisztázni a reform közös óhajait. Lehetett volna

erélyesebben csinálni a gazdasági reformot és nem torpanni meg vele a hetvenes években hosszú, sokba kerülő évekre.

A magyar értelmiség, a magyar középosztály még nem csinálta meg, még nem fogalmazta meg, még nem vitatta meg önmagával a maga összefüggő, helyzetéhez alkalmazott világnézetét, amely messzire nézve is, közelre nézve is, egyaránt alkalmazható. Nem gondoltuk végig, hogy mit akarunk. Nem vitattuk meg, hogy mit akarhatunk esélyvel. Nincsen kidolgozott öntudatunk.

Természetesen, külső függetlenséget és belső demokráciát akarunk, annyira, amennyire lehet. De mennyire lehet? Éppen csak ennyire, vagy ennél inkább? Hibánk, hogy nem voltunk okosabbak, mint amilyenek voltunk. Egyének lehetnek függetlenebbek, mint az államuk. Lehetnénk szabadabbak, műveltebbek, éleslátóbbak, mint amilyenek vagyunk.

Tervezni és ellenőrizni, hogy merre-meddig menjünk, ez az értelmiség dolga. Nemcsak a nyílt beszédben akadályozott hivatalos értelmisége, de nyílt beszéd kalandjára vállalkozó és ezzel magát a hivatalosság világától kizáró, magát a hallgatóságos közmegegyezésből kizáró ellenzéki kisebbsége is.

A « magyar úton » csak akkor lehet előremenni, ha pallérozott önismerettel és terepismerettel tisztázzuk, hogy hol tartunk és milyen viszontagságok várnak ránk. Egész társaságunk egy úton halad, kormánypártiak és ellenzékiek egyaránt. Az egyik inkább erre, a másik inkább arra tartana. Az egyik gyorsabban, a másik lassabban haladna. Mindenki kormányoz egy kissé, ha mást nem, önmagát.

Sokszor az az érzésem, hogy a vezetők is csak tapogadják az utat. Az orruknál talán messzebbre látnak, de arról már régesrég letettek, hogy a jövő olyan lesz, amilyenre ők tervezik. Örülnek, ha úgy-ahogy átbukdácsolnak a mai nap nehézségein. Remélhető, hogy már nem tartják halálos ellenségüknek azt, aki fesztelenebbül okoskodik az útirányról, mert nem terheli a kormányhatalom.

Ez a kormányzat gorombán is üthetne, de már jó ideje nem üt gorombán. Az esetleges külső biztatást a szigorra elereszti a füle mellett. Úgy tesz, mint az enyhébb modorú tanító, aki fölemeli a hangját a zsivalygó osztályteremben, ha megpillantja az igazgatót. A gyerekek tudják, hogy nem kell nagyon megszeppenni. Ők is látják az igazgatót, tudják, hogy majd odébb megy. Van elég dolga, ők meg itt maradnak a lágyabb kezű tanítóval, aki megkívánja a rendet, de nem leli örömét a pálásuhogtatásban.

El lehet érni, hogy kevesebbe kerüljön az országnak az a tény, hogy a vasfüggöny keleti oldalán maradtunk a nyugati nagyhatalmak jóváhagyásával, a nemzetközi katonai egyensúly fönntartásához éppenséggel korlátozott szuverénitásunkkal járulva hozzá. A mi kontribúciónk Európa békéjéhez az, hogy ennek a mi valóban nem korlátlan, de a semminél nagyobb és mérsékelten tágítható önrendelkezésünknek próbálunk óvatos kísérletezéssel eleven tartalmat adni.

Ehelyett a kormányzat helyett, amely ma itt van, valami nagyon mást akarni lehetetlenség. Hogy kívánatos-e? Erről több mindenfélét lehet mondani. Én mindenesetre tudomásul veszem, hogy kialakult egy magyar út, egy magyar kormányzati stílus Jalta struktúráján belül, amelyről ma már lehet mint kádárizmusról beszélni, de csak utólagosan visszatekintve az út huszonöt éves szakaszára.

Egy olyan ember nevével fémjelezve a társadalmi állapotot, aki már huszonöt éve van a hatalom élén. Elkerülte, hogy megöljék, elkerülte, hogy megbuktassák, elkerülte a hatalomtól való megszállottság akarnok szertelenségét. Teret adott maga alatt a hozzá hasonlóan mérsékelt és józan, bár nem különösebben csillogó embereknek. Tudott apás méltósággal viselkedni egy olyan társadalom színpadán, amely beidegződései szerint nem különösebben viszolyg a paternalizmustól.

A mendemondák folklórájában került talán olyan előkelő helyre, mint Ferenc József királyunk, aki 1849-ben az oroszok segítségével kíméletlenül letörte a magyar nép szabadságharcát, majd még hatvanhét évig uralkodott fölötté, isten kegyelméből, közben alkotmányosan is ki-

egyezve vele, módot adva a lendületes polgárosodáshoz. Már mindenki megszokta, hogy ott ül puritán dolgozószobájában, amely sokkal nosztalgikusabb emlékünknél volna, ha az öreg király nem vezetné népét — mindent megfontolva és mindent megfontolva — a világháborúba.

*

A magyar kormányzat két veszélyt akar elkerülni: Moszkva haragját és a magyar társadalom haragját. Közvetítve Moszkva és a magyarság között mindkét partnert meg akarja békíteni. Kívánatos, hogy föl nem bősztítve Moszkvát, mindinkább kedvébe járjon a magyar társadalomnak.

Nem kívánatos, hogy a birodalmi központ elfojtandó feszültséggócoknak tekintsen bennünket. Ha indulatos éberségét fölkellettük, nyomása utóbb súlyosabb lesz, mint előzően volt. Megengedhető, hogy a portáról, a szultán udvarából, a császár udvarából időnként duzzogások híre jöjjön. Érdek- és véleménykülönbség nélkül, hogyan is lehetne alkudozni?

Kerülendő, hogy a világ közlésszerveinek egyik fő színterévé lépjünk elő. Nem érdekünk, hogy belső mérközéseinket tudósítók légiója élezze. Ha túl nagy sajtófigyelem van rajtunk, akkor a beszéd már nem is a tárgynak, nem is az ellenjátékosnak, nem is a barátainknak, hanem az izgalomra éhes nemzetközi közvéleménynek szól.

A nemzetközi közvéleménynek nem kell udvarolni. A nemzetközi közvélemény szeretete és haragja egyaránt mulékony és divatszerű, szakítópróbák idején nem számíthatunk rá. A nemzetközi közvélemény nem tudta megmenteni bátrainkat az akasztófától és a börtöntől. Számításainkban tehát — mint vállalkozásunkat segítő tényezőt — korlátozottan vehetjük csak figyelembe a külföldi tömegközli szerveket.

A belső játszma a legfontosabb. A mai világpolitika legtöbb eseményében benne rejlik a lehetőség, hogy hetekig, esetleg hónapokig tartó show legyen belőle. Ha a szereplőknek színészi hajlandósága van, ideiglenesen

bekerülhetnek a médiák mitológiájába, de ez a színpadias fontosságérzet árt a mérsékelt és biztos előrehaladásnak, túlságosan bekapcsolja ügyünket a két hatalmi tömb mérkőzésébe és megfosztja a konfliktusok kezelését a nemzeti játékelemek irónikus cinkosságától.

Mivelhogy nyíltan nem lehetünk sem szerződő szövetségesek, sem szabatosan elkülönülő ellenfelek, nekünk, reformista, kritikai demokratikus játékosoknak — a pártállam hatalmi monopóliumát védő játékosokkal szemben — egyszerűen kell velük a demokrácia érdekében ellenfelelnek, és a zavartalan nemzeti fennmaradás érdekében cinkosoknak lennünk.

Akkor vagyunk okosok, ha a külföldi rádiókat és újságokat — mi az autonómia munkásai — saját eszközünkkel tesszük, de mi magunk nem válunk az ő eszközeiké. Mivoltunk szabad kifejtését, nemzeti és emberi érdekeink nyílt megfogalmazását Jalta rendszere és világnézete rendszerellenes, államellenes akciónak tekinti. A hatalom és a világnyilvánosság paradox érdekközösségben van: legyen az autonóm szöveg és cselekedet vétség, kihívás, elhajlás, eretnokség, túlhangsúlyozott és ezért patétikus, színpadi provokáció.

Ebben a helyzetben nem tartom sértőnek, ha a magyar értelmiség nagy huncutok bünszövetkezetének tartja magát. Ismerjük ezt a lelkiállapotot történelmünk századaiból, és árnyalatosan meg tudjuk különböztetni az alkut és az árulást. Szorongatott helyzetű erdélyi fejedelmeket német és török túlhatalom között nem ítélnék el ide is, oda is kacsingató kópéságaikért.

Ha az orosz vezetők érzelmes jelentőséget tulajdonítanak a szimbólumoknak, ám legyünk, legyenek párt és kormányvezetők kedvesek az ő szimbólumaikhoz. Semmi ostobábbat nem tudna egy magyar hazafi kitalálni annál, minthogy összepiszkol egy szovjet katonai emlékművet. Nekem jobban tetszik az a magyar falu, ahol összevonták a szovjet és a magyar elesett katonák emlékművét, vándor állj meg, írták, a falunk határában elesett katonák emléke előtt. Legyen ez a falusi turpisság a magyar út szimbolikus kifejezője.

Egy nemzet bölcsessége leginkább abban mutatkozik meg, hogyan szembesül a kockázattal. Igyekeznie kell mérsékelni: minél több előnyt, minél kevesebb kockázattal. A kockázatnak nincsen önértéke. De megesisik, hogy néha elébe kell menni a kockázatnak, és vakmerő lépést kell tennünk. Csak akkor tudjuk ezt a lépést a legalkalmasabb pillanatban és a legtöbb biztosítással megtenni, ha sakkozási stílusunk általában kockázat-kerülő.

Győzelemre játszani. Minél kevesebbet áldozni a győzelemért vérből és szenvedésből, minél többet észből és munkából. Joggal lehet ez új stratégiája egy olyan nemzetnek, amelynek történelmét megannyi vereség szegélyezi, mert hol túl gyávák, hol pedig oktanul kockázatók voltunk.

Önbecsapás azt gondolni, hogy becsaphatjuk Moszkvát. A szovjetország uralkodó elit nem érzelmes, nem téveszti szem elől saját érdekeit, nem riad meg a nemzetközi felhördüléstől sem, ha elszánja magát lényegbevágónak tartott érdekei kemény megvédelmezésére, s nem lehet meggyőzni arról, hogy érdekében áll a peremterület függetlenedése. A demokrácia és a függetlenség számunkra itt és most lehetetlen, a politikai és a gazdasági hatalom alapstruktúrája nem reformálható olyan mértékben, hogy a hatalmi központtól valóban független, vissza nem nyelhető döntési központok keletkezzenek. A lényeges reform az lenne, ha az új legális döntési központok függetlenségét törvény és alkotmánybíróság szavatolná.

Vágyképeinkhez azonban folytonosan közeledhetünk szerény lépésekkel, anélkül azonban, hogy igazán megközelíthetnénk őket. A kemény szerkezet marad, de a lágy szerkezet finomítható. A hatalomgyakorlás intézményi rendjéhez képest a hatalomgyakorlás szelleme és stílusa rugalmasabb és változó. Nem eléggé túlbecsülhető a tisztviselők jóakarata, fogékony értelmessége, méltányos személyisége. Ha a tisztviselőréteg emberséges, a tekintélyuralom is elviselhetőbb. Az állami emberek személyes

felelőssége nagy, és ezt a személyes felelősséget a nyilvánosság ellenőrzésével tudatosítani lehet. Mindenért a struktúrát okolni: fölmentés a felelősség alól.

A történelmi materializmus számára nincsen jó tőkés és rossz tőkés, csak kizsákmányoló kapitalista van. A reális szocializmussal kritikailag szembefordított tanönyv-marxizmus szelleme hajlamos ugyanerre az érzékletlenségre az állami és pártfunkcionáriusok megítélésében. Az ellenzék, a demokratikus közvélemény szabadítsa föl történetfilozófiai lelkiismeretét ez alól a kötelező, történelmietlen elvonatkoztatási kényszer alól, és hozza vissza a személyes erkölcsi felelősség ethosát gondolkodásmódunkba. Nagyon fontos, hogy milyen emberek gyakorolják a hatalmat fölöttünk, s ha nem is szeretjük a hatalomnak azt a fölépítését, amely fölénk súlyosul, kell, hogy elismeréssel adózzunk a művelt, okos és tisztességes vezetőknek, s kell, hogy kinyilvánítsuk személyes erkölcsi rosszallásunkat az olyan vezetők iránt, akik az adott intézményi rendben lehetséges döntések közül a butábbat és bántóbbat hozták meg. Erkölcsi megértéssel kell fogadnunk azt a tényt, hogy az állami emberek zárójelbe teszik az olyan célokat, amelyeknek elérésére nincsen esély, s olyasmire törekszenek, aminek elérésére van bizonyos, korántsem biztosított esély. A demokratikus mozgalom főműve egy olyan gondolkodásmód elterjedése lenne, amely számot vet azzal, hogy a nemzeti stratégia gyakorlása munkamegosztást kíván, s más-más társadalmi állásban egymást megbecsülő emberek a nyíltság és a kockzatvállalás más-más mértékét engedélyezhetik maguknak, ha jól akarják ellátni magukra rótt feladatukat.

A magyar politikai vezetésnek — az a benyomásom — nincsenek illúziói Moszkváról, tudják, hogy kivel állnak szemben. Egeztetni tudják az illúziómentességet és a megbízható lojalitást. Ezáltal tudja ez a vezetés viszonylagos egyensúlyba hozni a magyar társadalom és az orosz elit kívánságait. A közép-kelet-európai vezetők annyiban nemzeti politikusok, amennyiben közvetítő szerepet töltenek be, amennyiben egyszerre tudnak a helyi és a birodalmi érdekek nézőpontjából dönteni úgy, hogy kissé, de nem túl kihívóan, a helyi érdeket részesítik előnyben.

Úgy tűnik, hogy a szovjet birodalom minden belső nehézsége ellenére is jó erőben van, és egyáltalán nem halad sem a belső, sem a külső konfliktusok hatására az összeomlás felé. Radikális szerkezeti változásokban nem reménykedhetünk. A legtöbb, amit elérhetünk: a felvilágosult paternalista tekintélyuralom, megfontolt hajlandósággal a fokozatos liberális reformokra. Számunkra a legkisebb rossz a kommunizmus liberális konzervatív válfaja, amelyet Magyarországon szemlélhetünk magunk körül és magunkban. Ha magunkat be nem csapva nem reménykedhetünk, miben reménykedhetünk? Van-e alternatívája számunkra az állami ember rezignált karrierizmusának?

Le lehet azt a következtetést is vonni, hogy gyógyíthatatlanul balszerencsés földrajzi térségen születtünk, és ezt a balszerencsét csak egyféleképpen lehet korrigálni, ha mi magunk megyünk el innen valami szerencsésebb térségre. Másik út, ha megkíséreljük a szinte lehetetlent: bár nemzetünknek és intézményeinknek nincsen autonómiája, mi magunk kimunkáljuk a magunkét. (...)

Én nemcsak Budapestet, Pozsonyt, Prágát, Krakkót, Varsót és Berlint tartom Európának, de ha már Leningrádot, sőt Moszkvát is, akkor már tulajdonképpen miért álljak meg Vlagyivosztokig? Euráziáról van szó. Hiszen államhatár nincsen közben. Eurázsia léptékében is lehet gondolkodni. A második ezredfordulóhoz jobban illő távlat, mint a kis Nyugat-Európáé, ahonnan az, amiben én élek, idegen mitológia. Szeretném egy olyan utópikus Európa fiának tartani magam, amely két karjával San Franciscónál is, Vlagyivosztoknál is eléri a Csendes Óceánt, békében tartva, amit átölel.

Az oroszoknak köszönhetem az életemet, a népek irodalma közül az orosz hatott rám a leginkább, az oroszok európai szerepét látom a világbéke legnagyobb kérdőjelének. Szamárság volna úgy gondolkoznom magunkról, hogy óroluk nem gondolkozom. Nem tudok Közép-Európa számára más szabadulási módot az orosz katonai megszállás alól: nekünk is meg kell szállnunk őket az eszméinkkel. Nézzük meg: oldott eszmecserében ki gyarmatosítja a másikat?

Ti vagytok a zürichi bankárok Kelet-Európában! — fakadt ki egy francia újságíró Varsóban 1980 őszén, amikor azt mondtam, hogy a lengyel drámának mi rokonszenvező nézői vagyunk, mert a reflexeinkkel egyelőre nehezen tudunk elképzelni élehetőbb kommunizmust a magunkénál, ennél a nagyobb kompetenciára törekvő konzervatív liberális tekintélyuralomnál.

Mi magyarok voltaképpen azért nem csináltunk KOR-t és Szolidaritást, mert nem nagyon hittük, hogy a kommunista hatalom összeegyeztethető a társadalom önrendelkezéséből születő demokratikus intézményekkel. Néztük, hogy mit csinálnak a lengyel barátaink, szerettük volna, hogy sikerüljön nekik, és kételkedhetünk abban, hogy sikerülhet.

Legyetek óvatosak, mondtam Adamnak, a harmadik nekirugaszkodásnak sikerülnie kell! Nem sikerült. Adam talán a perére vár. « Hihetetlen », mondta, hihetetlen, hogy ő előadást tarthat a lengyel és magyar ötvenhatról a varsói műegyetemen. Nagyon okos volt az előadása, most egyáltalán nem dadogott, éles volt, dialektikus és lényeges. Aztán, mondják, szerelembe szédült egy nagy színésznővel. Aztán, mondták, hogy félholtra verték a letartóztatása után. Aztán, mondták, hogy jól van. A történeteknek mi a tanulsága, mondd, Adam? Ti harmincötmilliós vagytok, nektek sem sikerült, akkor most mi legyen?

Mit szólnál ahhoz, ha azt mondanám, most csinálják az oroszok? Ha már így össze vagyunk kötve, nyerjük meg őket a játékunknak. Nekünk csak egy kicsivel több szabadságot engednek, mint maguknak. Kézenfekvő, hogy ha jóval több szabadságot igényelünk, nekik is több szabadságot kell kívánnunk. Elemi érdekünk rábeszélni őket, hogy reformálják meg magukat, mert ez az ő érdekük is, nemcsak a miénk.

Hol az egyik, hol a másik országban egy kis kivilágítás, aztán megint az elsötétülés. A kelet-európai fel szabadulás nemzeti útja nem vezet nagyon messzire, a tábor-léptékű reform-eszmecsere és kísérlet még nincs

kipróbálva. Ehhez partnerek kellene. Görbén nézünk rájuk, kétségtelen, de ahhoz, hogy partnereink legyenek a reformban, egyenesen kell rájuk néznünk.

*

A békés stratégia a másikat nem legyőzni akarja, hanem megnyerni. Nem harcolni akar, hanem egyezkedni. A belső korrespondenciák csendjében megkötni az alku. Harc és alku egyaránt önérvényesítés, mikor nem megy a harc, jön az alku. De vajon jobb-e a harc, mint az alku? Vajon csak szükséges rossz, jobb híján való? Kultúránkban az alkudozó ember egyre kevesebb szegényt érez a harcoló emberrel szemben.

Kell, hogy legyen valóságos, utólagosan, történelmi szemlélettel ábrázolható stratégiánk ma is, amit kiolvashatni viselkedésünkből. Inkább a személyek magaviseletében látom, mint a csoportokéban. Egyéni reakciók, nem igazán elemzők és ésszerűek, nem a politika a legtermészetesebb nyelvezetük.

Törökkel, némettel, oroszsal ez a nép nemcsak harcolva élt együtt, hanem a hódítót alulról, szinte hanyattfektéből meghódítva is, két tudattal szinte: az egyik a harcosé, aki szegyenli az alkudozást, a másik az alkudozóé, aki idegenkedik a harcostól és megpróbál túljárni az eszén. A politika nyelve errefelé unott és szegényes, önérvényesítésünk annál színgazdagabb, minél távolabb van a politikától.

Kifejezőmódunk érzelmes-humoros életbölcesség, sejtető okosság, tréfa, összekacsintás, tudom, amit tudok, te is tudod, amit te tudsz. Messzebből nézve kormánypárti és ellenzéki ismerőseimben elég sok hasonlóságot találok, feltűnően budapestiek. Vághatnak akármilyen mogorva képet, rejtett humoruk sava-borsa budapesti cinizmus. Mi az, amiről az itthonmaradók nem bírnak lemondani, s amire az elmenők vágyódva emlékeznek? Mi az, ami igazában jó nekünk az itthoni életben, mi az, ami voltaképpen tetszik nekünk magunkban? Talán az

életrevalóságunk, huncutságunk, zsványságunk, góbéságunk, csalafintaságunk.

Vannak bennünk nyomok a hódítóból és a meghódítottból. Finnugor, bolgár-török, kazár, szláv, besenyő, kun, tatár, oláh, török, német, zsidó, szerb, szlovák, orosz, görög, cigány... Mi a magyar? Dunamenti vegyület, egymásba olvadt népek közös élni tudása. Életrevaló, aki föléled vereségeiből és hasznára fordítja a balszerencsét. Nemesek és jobbágyok, gőgösök és szelidek kevert tudata. Dölyfős urak és bölintő cselédek között az önérzetes polgár itt készül az állami ember lárvájában.

Az önérzetes közép még kialakulóban. Hiányzik a megfogalmazott önarcképünk arról az egyensúlyozó művészetről, amellyel létünk komisz paradoxonait kezeljük. Ha nem tudunk parancsolni a végzetnek, ravaszsággal próbálunk föléje kerülni. Ez a nép ma olyasmivel politizál, ami nem politika, azzal, ahogy a kertben tesz-vesz, ahogy a bor mellett okoskodik, ahogy a gyűléstermekben azzal neveteti meg a hallgatóságot, hogy majdnem kimondja, amit gondol, amit meg nem mond ki, azt elvicceli.

Érzékeny valami ez a közép-európai stratégia, benne van az államhivatalnokban is, meg azokban is, akiknek már államcsömörük van, ugyanannak az irodalomnak az észjárása dolgozik bennük.

A demokratikus politikai intézményeket nélkülöznünk kell, tehát nélkülözni fogjuk. Nem fontos, hogy a baráti összefüggéseknek nevet adjunk. Ha nincs közös nevünk, nem lehet betiltani minket. Nincs Szolidaritásunk, de azért lehetünk fölfüggeszhetetlenül szolidárisak. A barátságot nem lehet törvényen kívül helyezni. Szervezetünk rokonszenzvhálózatok, nincsenek székházaink és vezetőink, nehezebb hozzánk nyúlni. Ravasz, óvatos vadak vagyunk, nem könnyítjük meg a vadásznak, hogy ledurantson bennünket.

Valóságos lelkiállapotunk se győzelem, se vereség. Próbálkozás. Ha körülnézek, mindenki sántikál valamiben, mindenki tervez, ügyeskedik, és számot adhat némi kis sikerről. Kísérleti iskola, érdekes kutatás, új zenekar, közlési lehetőség, filmforgatókönyv, amit elfogadtak, kis-

vendéglő-nyitás, matematikus-szövetkezet, csinos magánbolt, magángaléria, nyugati utazások, kulturális vállalkozások, önálló kiadványok, félföldalatti folyóiratok.

Divatba jön a második gazdaság mellett a második kultúra, amely talán serkenti és szinesíti az elsőt is, a hatóságilag elfogadott kultúrát, amelynek határai, ha nem is nyitottak, de már nem olyan aggodalmasan zártak. Ezt is lehet, azt is szabad már. Mindent azért nem! Lasított tágulás. Volt a televízióban egy őszinte dokumentumfilm, egyik színházban egy jó dráma, valamelyik folyóiratban egy érdekes tanulmány. A hivatal fokozatosan tudomásul veszi a valóságot mind a gazdaságban, mind a kultúrában. S ezzel együtt a tényleges értékrendet, a piacét és az irányíthatatlan közvéleményt.

A magyar társadalom kezd ránk hasonlítani. Annyi gondolat van a köztudatban, amennyi eszünkbe jut. Nem vagyunk sokkal okosabbak, mint amilyenek a cenzúra függönyén át látszunk. Az államkultúra sem sokkal bűtbűbb, mint amilyenek mi vagyunk. Kultúra és valóság között nincsen szakadék, csak némi eltolódás. Nem vagyunk nyertesek, de a hanyatló nemzet képzelete, ez a már elpocakosodó gyászromantika sem illik ránk. Társadalom vagyunk, amely közeledik az érettség küszöbéhez, kezdi használni a fejét, és kezd szóbaállni önmagával. Már a szocialista reformgondolkodásnak is két évtizedes múltja van.

Bármilyen szárnyon, de mind benne vagyunk a magyar csoportban, játékos-főállásban, az úgynevezett magyar valóságban. Egy darabban színészkedünk mindannyian. Tízmillió szerep és filozófia, a mélység, a fantázia és az átélés különböző fokán. A rendezés is összeállt valahogy. Az előadás nem elsőrangú, de nézhető.

*

A magyar út lényege az, hogy a jaltai rendezés keretei között létrejött egy bizonyos korlátozott pluralizmus. Érelődik az államgazdaság és az államkultúra változatossága. Ez a korlátozott pluralizmus a rendszernek nem a gyen-

geségét jelzi, hanem éppenséggel az erejét. Képes magába fogadni, s alkotórészévé tenni nemrégén még kitagadott vagy elhallgattatott vállalkozásokat. Megengedheti magának, hogy nyilvánosan számon tartsa némelyik szerkezeti konfliktusát. Nem érzi létfeltételének, hogy a valóság egészét egy előre megrendelt ábrázolás takarja el. Az cretnekek, a fekete varázslók, a kénköszakállú kísérletezők meditációra és párbeszédre gerjesztik az ortodox állampapságot.

Ez még nem a zsinat utáni szocializmus, de már fölbukkannak a zsinat tézisei. Növekszik az egész társadalomban az eszmecserére való hajlandóság. A vezetők sincsenek beoltva a lényegre tapintó tárgyilagosság ellen. Gyorsul a szellemi újítások forgási sebessége. Ha a cenzúrán kívüli nyilvánosság nemcsak bátor, de eredeti műveket is terem, arról a nem-ellenzékiek is hamarosan értesülnek. Érintkezésben vagyunk. A cenzúra kötelességtudóan fékez, de már fölismerte, hogy a kormányzat az információk lendületesebb forgalmát is elbírja anélkül, hogy ingataggá válna. A rendszernek több az önbizalma, és ez előnyös nekünk.

*

A történelemnek nincsen nemzeti főutcája, amelyhez képest a többi nemzet útja mellékutca. Minél kevésbé gondoljuk, hogy van, annál érdekesebbé tesszük a mi utcánkat. A szovjet út természetesen nem főutca; éppen most hallom a televízióban, hogy átszervezik a mezőgazdaság irányítási rendszerét annak érdekében, hogy legyen krumpli. Kommunizmus: sok tank, kevés krumpli. Sok fontoskodás, kevés eredmény. Mi ebben a főutca? Természetesen az amerikai út sem az, a japán sem, a német sem, a francia sem, a svéd sem, egyik sem. Nincsenek irányadó modellek, példaszzerű rendszerek.

Annyiféle célra lehet törekedni, annyiféle sikerrel lehet vigasztalódni! Minden közösség a céloknak másfajta konfigurációját állítja maga elé. Ha valamiben, akkor a kultúrában van és lehetséges egyenlőtlen fejlődés. A

kultúra nem gazdasági növekedés függvényében sűrűsödik és ritkul. (...)

Ha van tevékenységi kör, amelyben váratlan előretörések és hátramaradások lehetségesek, az a szellemi alkotás köre. Úgy gondolom, hogy most Budapest lehetne a szovjet hatás alá vont Közép-Európában az, ami Bécs volt Közép-Európában századunk eljén. Lemerültünk és fölbukkantunk. Alagútúrás közben hangokat hallunk a túloldaltól. Áttörtük magunkat a nagy egyszerűsítésen. Az érett Európa bonyolultságának sejtelmével mosolygunk egymásra. Most mintha nem volnánk kiszolgáltatva valamilyen fenyegető, lázas ostobaságnak. Most mintha nem volnánk az agresszív útvesztés állapotában.

*

Magyarországon éppen úgy van cenzúra, mint a többi kommunista országban, csak ez a cenzúra kevésbé korlátozott, nagyvonalúbb és engedékenyebb. Mondhatjuk talán, hogy a szovjet tömb országai közül Magyarországon a legenyhébb a cenzúra, s ezért itt kell a legkevésbé félni az államtól. Ez aránylag frissebb teszi az emberek társalgó vagy írásos érintkezését, lehet érdekes beszélgetésekben részt venni, lehet jó könyveket olvasni, lehet nyugati újságokhoz és folyóiratokhoz hozzájutni, nem zavarják a nyugati magyar nyelvű rádióadásokat, az állampolgároknak — így szól a törvény — jogukban áll nyugati útlevelet kérni, s a hatóság megadhatja (nem köteles megadni), ha így látja jónak, s a kérelmezők túlnyomó többsége meg is kapja évente egyszer a nyugati kiutazási engedélyt.

Majdnem — de csak majdnem — jogállamban élünk. Korlátozott nyitottság, korlátozott szabadság, de nem totalitárius, zárt elnyomás. Idehaza többnyire azok mondják, hogy az állam totális, akik ezzel mentegetik maguk előtt óvatos alkalmazkodásukat a cenzúrához. Ha valaki megpróbálja gyakorolni a gondolatszabadságot, s azt tapasztalja, hogy ennek ára van, de nem életveszélyes, az pusztán szabadlábbon létét bizonyítéknak tekinti arra, hogy

amiben élünk, az a demokráciának nem abszolút ellentéte.

Ha egy fiatal sikeres akar lenni, nem árt tevékenykednie a Kommunista Ifjúsági Szövetségben, belépnie a pártba, beiratkozni a Marxizmus-Leninizmus Esti Iskolaiba, sokféle előnytől fosztaná és sokféle hátránnyal büntetné magát, ha többre becsülné a szabadgondolkodás örömét az államtól nyerhető javaknál, a magasabb beosztásnál és fizetésnél, a kedvezményes állami támogatással megszerezhető lakásnál, az állami pénzen való gyakori külföldi utazásnál, a nyilvánosság előtti szereplésnél.

Természetes, hogy a többség sikeres akar lenni, s ezen a nyugati szemlélő aligha csodálkozik. Érvényesülni így is kérdésesebb, gyanúsabb, mint Nyugaton. Ezért van egy kisebbség — kell hogy legyen —, amely inkább magával akar jóban lenni, mint az állammal. Karrierjével fizet ezért a különös barátságért. Sehoggy sem lehet egészen jól járni.

*

Mit szabad, mit nem szabad Magyarországon 1982-ben? Szabad gondolkozni. A szabad-gondolkozásnak ritkán van kellemetlen következménye; s ha van, nagyobb sérülések nélkül túlélhető. Ezek a kellemetlen következmények lehetnek serkentő hatásúak is: még szabadabb gondolkodásra ösztönözhetnek. Ki tudja, mennyivel lenne okosabb az ország, ha szabad volna okosnak lenni, ha semmiféle politikai elnyomás nem lenne?

Amit az emberek nem fejezhetnek ki egyik formában, kifejezhetik egy másik formában. Megérteni egy országot annvit jelent, hogy azt vizsgáljuk, miről kell lemondania lakóinak, s mivel kárpótolják magukat ezért? Mi az, ami nem sikerül nekik, s helyett mi az, ami sikerül nekik? Mi teszi más országok lakóival nagyjából hasonlóan boldoggá őket? Ha az amott tengelyfontosságú értékek itt nem elég erőteljesek, akkor kell, hogy legyen egy másik értékcsoport, amelyet kimondva vagy kimondatlanul ennek az országnak a lakói elsőrendűnek tartanak.

Azt hiszem, hogy Magyarországnak nem megy igazán az, ami versenyszerűen mérhető teljesítmény. A műszaki sikeresség világstatisztikáiban aligha leszünk bármikor is az élen. E téren talán jobban boldogulunk egyik-másik kelet-európai országnál, de a piacon értékesíthető műveinkkel közepesen állunk. Jobban megy az országnak az, ami megfoghatatlanabb, amit talán életművészetnek nevezhetünk. Az otthonos környezet művelése, a kellemes időöltés, a szívélyes érintkezési mód. Némi életbölcesség és távlat azoknak a dolgoknak a megítélésében, amelyeket mások halálisan fontosnak tartanak. Egészséges, pogány cinizmus az akarnok mániákkal szemben. Jól ápolt kertekben csendesen borozgatni alkonyattájt a barátokkal ér annyit, mint nyolcsávos, zsúfolt autótutakon száguldozni.

★

Magyarországon nem lehet a nyilvános hírközlési szervezetekben kertelés nélkül, elemzően és tárgyilagosan bírálni az ország politikai szerkezetét, a párt és az állam felsőbb szerveit és tisztségviselőit. Lehet pedagógiai-erkölcsi bírálatban részesíteni alsóbb szintű szerveket és vezetőket. Lehet bírálni a gazdasági állam jelenségeit, személyi és intézményi hordozóiktól elvonatkoztatva; de nem lehet bírálni a pártközpontot, a minisztériumokat, és a rendőrséget.

Abszolút lehetetlen népszavazást javasolni abban a három alapkérdésben, amelyek nemzeti és társadalmi önrendelkezésünket meghatározzák. Egy: maradjunk-e tagjai a Varsói Szerződés katonai szövetségének vagy sem? Kettő: egy vagy több párt képviselői közül választhassuk-e ki parlamenti képviselőinket? Három: a főhatóságok, vagy a munkavállalók választott testületei nevezzék-e ki a vállalatvezetőket? Tökéletesen lehetetlen tárgyilagos információkat közölni a szamizdat-közlönyökön kívül, tehát a hivatalosan engedélyezett sajtóban a cenzúráról. Első fokozata a legközvetlenebb: az öncenzúra; a második fokozata a kulturális apparátus, beleértve a szerkesz-

tők, a minisztériumi és pártfunkcionáriusok egész hierarchiáját; harmadik fokozata a politikai rendőrség, amely az állampolgárokat megfigyeli, figyelmezteti, róluk feletteseikkel folyamatosan konzultál, előremenetelüket véleményezi, s amely természetesen akkor is dolgozik, még hozzá alaposan, ha nem is tartóztat le senkit szabad gondolkodásért. Értelmiségi embereket legalábbis nem, ismeretlen munkásfiatalokat alkalmasint igen.

Lehetetlen objektív vizsgálódást folytatni az állam büntetőszerveiről, a börtönökről, a lehallgatások, a levélcenzúra kiterjedt hálózatáról, arról az archaikus szokásról, hogy az állampolgároktól a határon elkobozzák az állam szempontjából ellenszenves könyveket, vagy éppen arról a nyomasztóan kiterjedt gyakorlatról, hogy jobbra érdeemes emberek nagy sokaságát ijesztéssel, pénzzel, előreléptetéssel, állami kedvezményekkel arra veszik rá, hogy társaságuk, kollégáik besúgóí legyenek, erkölcsi hullák egyszerűen.

Megszokható, hogy van egy lakás, amelyben cenzúrázatlan tanulmányokat és irodalmat lehet kapni sokszorosítva. Egyre kihagyóbban működik a reflex, amely a különvéleményt becstelennek, sőt ellenségesnek, tehát büntetendőnek akarja látni. Egyelőre úgy látszik, hogy a rendőrséget nem a második kultúra eltakarítására, hanem csak határok között tartására működtetik. Itt-ott egy-egy elkobzás, kellemetlen és tolakodó követések, a független kiadás munkatársai néha nagyobb gorillakísérettel mennek az utcán, mint a miniszterelnök. A nyilvánossághoz fordulunk, aláírunk, mérsékelten és célzottan; rugalmas és arányos válaszok.

Eltörölni a második kultúrát, és megtartani a hitelképes, liberális persztizst a világban, mindezt egyszerre ugyanúgy nem lehet, mint fönntartani az életszínvonalat és fékezni a kisebb-nagyobb vállalkozók gazdasági autonómiáját. A kormányzat is megtanulja, meg kell tanulnia, hogy a jó hírnévnek ára van. Nem lehet civilizáltan

képmutatóskodni a világ nyilvánossága előtt, s közben nehézsúlyú titkosrendőrökkel ijesztgetni azt a néhány embert, aki a cenzúra álnok rituáléjából kivonja magát, s nem játszik együtt a cenzorokkal abban a játékban, hogy ó, dehogyis van itt cenzúra, én éppen csak annyit akartam mondani, amennyit kinyomtathattam, egy szóval sem többet.

Kényes játszma ez a magyar kísérlet, könnyű elrontani. Vén tragacsunk kezd biztatóan futni. Ülünk benne, s lessük, mikor döglik be; mert be szokott, s többnyire ilyenkor. Kijózanodás ideje: annyira vittük, amennyire tellett tőlünk. Állapotunk: önarcképünk. Szerencse, balszerencse; nem az ügyefogyottak beszéde ez? A történelmet nem a komisz végzet csinálja, hanem mi magunk, tehetségünk szerint. Ha megint elpackázunk, mi voltunk tehetségtelenek. Ha általános törvényszerűséget, vagy nemzeti balsorsot hallok emlegetni, a nehézfejű diákra gondolok, aki véletlenül mindig azt nem tudja, amiből éppen kérdezik.